

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ЛИСТ ФРАНЦУЗЬКОГО ДИПЛОМАТА ЖАНА БАЛЮЗА ПРО ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В БАТУРИНІ В 1704 Р. ТА ЗУСТРІЧ З ІВАНОМ МАЗЕПОЮ – ФАЛЬСИФІКАТ ІСТОРИКА ІЛЬКА БОРЩАКА ЧИ ЙОГО ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ ДЖЕРЕЛА?

DOI: 10.58407/litopis.240416

© С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою статті є спростування тез історика Вадима Ададурова з його монографії, присвяченій інтелектуальній біографії Ілька Борщака, про те, що відомий український дослідник-емігрант сфальшував джерело – лист французького дипломата Жана Балюза, який у ньому ділиться враженнями про його перебування в Батурині в березні 1704 р. та зустріч із гетьманом Іваном Мазепою.

Завдяки проблемно-аналітичному методу автор ретельно дослідив-осмислив наявний великий масив джерел, у яких йшлося про поїздки посланця Людовіка XIV в Україну.

Новизною матеріалу є те, що в ньому вперше подані 14 доказів-аргументів, які піддають сумніву оголошення оприлюдненого І. Борщакком листа французького дипломата фальсифікатом, художньою комбінацією фактів таким чином, аби показати гетьмана І. Мазепу в прикрашено-позитивному світі.

Подані у статті факти не тільки підтверджують зміст нотаток Ж. Балюза, а й доповнюють картину його приїзду важливими подробицями контексту події 1704 р. І. Борщак не міг у 1933 р. знати про місце перебування гетьмана в Україні, про те, що дипломата супроводжувала почесна варта. Звістки про це з'явилися пізніше. Згадки Ж. Балюза про голландські газети, портрет султана в гетьманській резиденції, особливості мови співрозмовника теж підтверджуються джерелами, опублікованими після смерті публікатора документа.

Висновки. Історик І. Борщак не вигадав, а оприлюднив переклад листа Ж. Балюза, текст якого він бачив та опрацьовував. Сумніви В. Ададурова щодо наявності в реальності такого джерела ґрунтуються в першу чергу на тому, що він не знайшов нічого подібного за вказаним публікатором посиланням. Проте це сталося найпевніше через помилку редакції або архівіста при записі шифру документа, що, на жаль, трапляється у практиці дослідників, або у зв'язку з приховуванням першо-відкривачем місцезнаходження цінного листа від недобросовісних конкурентів.

Ключові слова: фальсифікат, лист, Мазепа, Жан Балюз, Борщак, докази.

Оприлюднена в № 152 «Записок наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка» (1933 р.) стаття Ілька Борщака «Мазепа – людина й історичний діяч» містила додаток – «Лист Жана Балюза про Мазепу (1704)», у якому французький дипломат ділиться враженнями про зустріч з гетьманом (подаємо його текст нижче в авторській редакції¹).

¹ «... З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надворну рангу при королі Казимірі. Батько мій і він знали добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському. І.Б.).

Знаючи добре, що найвищі почесні мінються людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря як найчемніше, як де належить його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдовolenня, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П. (Пан. – Авт.) Мазепа сам

Ці нотатки посланця Людовіка XIV, власне, нічого не відкривають кардинально нового в тому масиві свідчень, які сьогодні маємо про володаря булави, але вони загалом дають йому концентровано позитивну характеристику. Саме тому враження французько-дипломата дуже широко цитуються в історичній літературі. Образ зверхника України як просвіченого володаря постає у цьому листі досить привабливо.

Разом з тим із цим свідченням є проблема. Його ніхто не бачив, окрім І. Борщака. Не знайшлося воно й за вказаним архівним посиланням. Отже, маємо справу з фальсифікацією або, просто кажучи, з літературним твором І. Борщака?

Велика монографія В. Ададунова «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака» (Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.) дає підстави, звичайно, добре засумніватися в чеснотах, моральних принципах цього дослідника французьких джерел. Вражаюче-докладне вивчення його життєпису, епістолярії, політичної діяльності, співробітництва то з ОДПУ, то з французькою спецслужбою відкриває для читачів світ вихідця з України, що приховував свою єврейську національність, реальну освіту й підтримував протягом багатьох десятиліть у Франції імідж значного експерта-професора з українських питань.

Скажемо так: можливо, автор дещо згустив чорні фарби щодо його особи. Багато істориків як колись, так і зараз поза своїми текстами виглядали і виглядають не досить привабливо. Здобуття престижних статусів, звань, наукових ступенів часто супроводжується й досі вигідними знайомствами, протекціями, завищеними оцінками, лжехарактеристиками, навіть фінансовими заохоченнями. Маємо не десятки, а сотні монографій-компіляцій у багатьох сферах знань (особливо економіки, педагогіки).

Неідеальними є ідеологічні орієнтації багатьох дослідників, участь їх у певних політичних проєктах. Радянські історики часто видавали бажане за дійсне, на угоду політичній кон'юктурі активно займалися підсоговою фактів. Зрештою багато поважного віку істориків не згадують, або замовчують у власних біографіях свій успішний досвід роботи на кафедрах історії КПРС в наукових та освітніх інституціях.

І. Борщак багато десятиліть виживав у складних для нього умовах під страхом депортації з Франції, без надійних джерел фінансування, заробітку. Попри це, позитивом його життя було те, що він не відрікся від своєї батьківщини України, а навпаки, зробив свідомий вибір у бік ідентифікації, самовизначення себе як українця. Хоча в еміграції йому, очевидно, було б вигідніше пристати до єврейського середовища з його великими комерційними зв'язками, можливостями. Натомість, ретельно приховуючи своє минуле до 1918 р. (звідси час від часу виникали певні неузгодження в його біографічних свідченнях про освіту, батьків, рід), І. Борщак активно проявив себе як публіцист, український редактор і видавець, а також як архівіст, відкривач-пошуковець матеріалів про Україну у фран-

здавав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, пропитував: «Eheu! fugaces la-buntur anni!»

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може рвалізувати з найкращими нашими оцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Люврі, коли святкували піренейський мир (1659. І.Б.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голяндські.

Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями в своїй резиденції для козацької старшини. І був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польській зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до москочів, слідує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовля, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважася його за надто молодого. Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величності (Людовика XIV. І.Б.), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, тутوما п. Мазені, а відповідь, видно, дійсності: в салі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Й.В. Там же, але в менше видному місці я бачив портрети цисаря, султана, польського короля та інших володарів» (Додатки. Лист Жана Балюза про Мазепу (1704) (Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч. Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). 1933. № 152. С. 28–30).

цузьких архівах, книгозбірнях. Це все-таки була здібна, талановита людина, яка швидко, самотужки опанувала фахи журналіста, дослідника-архівіста, розслідувача давнини. Рання успіх його публікацій про минуле України та її діячів, на жаль, не сприяв його зростанню як професійного історика. Це було викликано тим, що емігранту, доводилося співпрацювати з багатьма газетами, журналами, які платили гонорари. Він не міг систематично як науковець займатися улюбленою справою, а час від часу відволікався на різні видавничі, громадсько-політичні проекти, які давали пристойні заробітки. Усе ж, попри цю реальність, він, на наш погляд, був на кілька сходинок вище тих журналістів-популяризаторів історії, які переповідали сенсації, почуті з вуст істориків-науковців. І. Борщак шукав нове не в колі знавців певної історичної теми, а в архівах, сховищах рукописів, бібліотеках. Треба віддати належне досліднику: він у Франції знайшов щоденник Пилипа Орлика, а також купу інших цінних документів (вражає звіт архівіста 1924 р. про його розслідування, опублікований в ЗНТШ²). За результатами цього пошуку він підготував досить пристойні наукові публікації («Гетьман Мазепа та тодішня французька преса»³, «Анна Ярославна – королева Франції»⁴, «Orlikiana. Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення»⁵, «Діарій П. Орлика»⁶, «Орлики й Герцики. Генеалогічні замітки»⁷, «Що читав молодий Григор Орлик»⁸, «Гетьман Пилип Орлик у Салоніках»⁹, «В книгозбірні гетьмана Орлика»¹⁰, «Ідея Соборної України в Європі в минулому»¹¹, «Вольтер і Україна»¹², «Арешт Войнаровського»¹³, «Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень»¹⁴, «Гетьман Пилип Орлик і Франція»¹⁵, «Великий мазепинець Григор Орлик»¹⁶, «Шевченко у Франції: нарис із історії францuzько-українських взаємин»¹⁷, «Шведчина й французька дипломатія»¹⁸, «Орликіяна: невидані листи П. Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р.»¹⁹ та ін.). Він був першопроходцем із вивчення тем зв'язків гетьманів Б. Хмельницького, К. Розумовського, письменниці Марко Вовчок із Францією, Наполеона з Україною. Не всі ці роботи бездоганні. Деякі з них – це початкові спроби осмислення роздобутих фактів, перші узагальнення, можливо, й дискусійні, помилкові. Так, у газетній статті «Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкеркином» (1922 р.)²⁰ він без точних посилань на фонди архівів оприлюднив низку документів про участь козаків у військових діях у Франції. Пізніше звинувачення автора цього допису, що його джерела «не відповідають фактам»²¹, піддали сумніву Я. Дашкевич²², В. Голубуцький²³. Останній, зокрема, висловився за продовження досліджень у цьому напрямку: «Питання залишається відкритим ... Доказів слід шукати в інших документах. Такими все ж залишаються документи,

² Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській академії наук у Києві. ЗНТШ. 1924. Т. 134–135. С. 241–249.

³ Борщак І. Гетьман Мазепа та тодішня французька преса. *Громадська думка*. Львів, 1920. № 189. 15 серпня. Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/100065>.

⁴ Борщак І. Анна Ярославна – королева Франції. *Стара Україна*. 1925. № 6. С. 99–104.

⁵ Борщак І. Orlikiana. Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення. *Хліборобська Україна*. 1923. Кн. 4. Зб. 7–8. С. 341–371.

⁶ Борщак І. Діарій Орлика. *Стара Україна*. 1924. № 9–10.

⁷ Борщак І. Орлики й Герцики. Генеалогічні замітки. *Стара Україна*. 1925. № 11–12. С. 200–201.

⁸ Борщак І. Що читав молодий Григор Орлик. *Стара Україна*. 1925. № 11–12. С. 202.

⁹ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик у Салоніках. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 1993. Т. 1 (L'hetman Orlyk & Salonique 1723–1724. «Revue des Etudes Slaves»). Paris, 1951. Т. 27); Борщак І. Гетьман Орлик у Солуні (1723–1724). *Україна*. 1951. Ч. 5. С. 357–361.

¹⁰ Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика. *Літературно-науковий вісник*. 1923. Кн. XI. С. 260–266.

¹¹ Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому: по невиданих документах і стародавніх працях. Париж: Український друкар, 1923. 26 с.

¹² Борщак І. Вольтер і Україна. За невиданими документами. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 16. С. 34–42.

¹³ Борщак І. Арешт Войнаровського. *ЗНТШ*. 1925. Т. 138–140. С. 131–157.

¹⁴ Борщак І. Войнаровський, сестрінок гетьмана І. Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. Львів: Хортиця, 1939. 160 с.

¹⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії). *ЗНТШ*. 1924. Т. 134–135. С. 79–136; *Український історичний журнал*. 1991. № 8; 9; 11.

¹⁶ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Генерал-поручник Людовика XV-го (1742–1759). 3 невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями. *Львів: Вид-ча кооператива «Червона калина», 1932. 206 с.*

¹⁷ Борщак І. *Шевченко у Франції: Нарис із історії францuzько-українських взаємин*. Львів: НТШ, 1933. 66 с.

¹⁸ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. *Науковий збірник за рік 1928 / ВУАН*. Історична секція. Київ, 1928. Т. 27. С. 77–88.

¹⁹ Борщак І. Орликіяна: невидані листи П. Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. *Українознавство і французьке культурне життя*. Париж, 1953. Зошит 10. С. 826–834.

²⁰ Борщак І. Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкеркином. *Українська трибуна*. Варшава, 1922. Ч. 5. С. 2–6.

²¹ Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 р.? *Визвольний шлях*. 1980. Ч. 5. С. 626.

²² Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик (Передмова). *Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе / Ред. і упоряд. Г. Сварник*. Львів: Червона калина, 1991. С. 9.

²³ Голубуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 301–315.

наведені І. Борщаком». Як би там не було, у сер. 1920-х рр. молодий, амбітний, вражаюче працездатний Борщак своїми розвідками здобув авторитет потужного фахівця з історії українсько-французьких взаємин. Якби він тоді ж потрапив у бюрократичні сита набуття наукових звань, то, ясна річ, їх успішно подолав би і набув докторське звання тощо. Та натомість ентузіаст, щороку зайнятий добуванням фінансів для прожиття родини, виборов лише почесний статус професора у формі визнання його беззаперечних заслуг як у колі читачів численних статей, так і у фаховому середовищі істориків, літературознавців.

Маючи на руках скопійований сенсаційно-інтригуючий величезний щоденник П. Орлика (більше 2000 сторінок²⁴), переклад якого дослідник зробив, але так і не встиг опублікувати²⁵, І. Борщак мав для підтримки іміджу знаного фахівця з історії французько-українських взаємин ще щось додатково вигадувати?

Чи міг у цьому зв'язку історик піти на авантюру – спрямувати свою енергію на виготовлення фальсифікату? Це при тому, що в 1932 р. він сам спростовував два, на його думку, лжеджерела, які сприйняли на віру відомі професори М. Возняк («чутки»²⁶, покладені в основу повідомлення про гетьмана в Кременецькому молитовнику²⁷) та М. Грушевський («3 останні дні Мазепи в Бендерах» Михайла Чайковського Садика-Паші²⁸). Отже, автор, висловлюючи, на наш погляд, слушні закиди щодо невідповідності поширених літератором Т. Падурую тез про 1632 р. народження володаря булави, взятих ним із непевного свідчення XVIII ст., вирішив вдатися до подібної практики та самому запустити в світ правдоподібний документ тієї доби?

Літературний досвід, певні історичні знання, ясна річ, у нього для цього були. Про це красномовно свідчить його нарис про І. Мазепу, вміщений у 152 номері ЗНТШ (це була виголошена перед тим доповідь у НТШ). Як на нашу думку, на той час ця студія стала кращим коротким загальною текстом про буття володаря булави на основі монографій М. Костомарова, Ф. Уманця, М. Устрялова, С. Соловйова, праць О. Лазаревського, Д. Бантиш-Каменського, М. Молчановського, А. Єнсена, А. Фрікселя, Вольтера, Г. Нордберга, деяких мемуарів (П. Гордона, Амера, Юля Юста, де Бонака, Максиміліана Емануеля Віртемберзького, Адлерфельда²⁹), та відкривала наукову мазепіану з проукраїнських позицій. Чи бракувало цій роботі особливого доповнення у вигляді листа Ж. Балюза? Так, його нотатки справді містили низку цікавих подробиць про буття гетьмана у своїй резиденції, молоді роки майбутнього зверхника Гетьманщини. Проте все ж, чесно кажучи, інформаційний потенціал документа кардинально нічого нового не давав мазепіані – хіба що ряд штрихів-доповнень до портрета володаря булави.

У цьому зв'язку чи була нагальна потреба публікатору вдаватися до фактичних злочинних дій у вигляді компонування фальшивки? І. Борщак навряд чи був таким вже наївним початківцем-дилетантом, який сподівався, що опубліковане джерело після нього нікого вже не зацікавить, ніхто не перевірятиме його справжність.

Думаємо, що про ці ризики потрапити в халепу, бути викритим і знеславленим не завтра, так через 100 років, він знав. Адже сам піддавав сумніву використання істориками підозрілого гатунку джерела (прикметна в цьому його стаття-репліка про популярний фальсифікат «Заповіт Петра Великого»³⁰). Крім того, дослідник редагував свої щоденники, виставляючи себе у вигідному світлі. Тобто він давав про позитивний імідж своєї особи в майбутньому. Отже, з огляду на згадане, І. Борщак, на наш погляд, все ж таки побоювся б переступити поріг, за яким усі його попередні знахідки, напрацювання знецінилися б до нуля. Текст перекладеного листа Ж. Балюза теж дає підстави для попереднього висновку.

Розглянемо уважніше його тези, які засвідчують, що станом на 1933 р. І. Борщак при всіх його знаннях не мав можливості дізнатися про деякі деталі реалій з доби 1687–1709 рр.³¹, що стали відомі вже після його смерті.

Перший доказ правдивості написаного міститься в початковому абзаці джерела: «З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини». Не думаємо, що І. Борщак свого часу мав можливість працювати з ко-

²⁴ Борисюк З. Доля архіву Ілька Борщака. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2013. Вип. 21. С. 263.

²⁵ Там само. С. 262.

²⁶ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 26 квітня. № 91. С. 2–3.

²⁷ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 24 квітня. № 90. С. 2–3.

²⁸ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 26 квітня. № 91. С. 2.

²⁹ Борщак І., Мартель Р., Иван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ: Вид-во СІП «Свенас», 1991. С. 106–107.

³⁰ Борщак І. «Заповіт Петра Великого». *Україна*. 1950. Ч. 3. С. 178–183.

³¹ І. Борщак ще під час спішної підготовки першого видання «Життя Мазепи», як зазначав історик Д. Дорошенко, не ознайомився навіть з важливими працями Ф. Уманця, О. Лазаревського про гетьмана (Ададуров В. «Перевіряючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 301).

лекцією документів похідної канцелярії О. Меншикова (нині зберігається в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН), в якій знайшов би останній та ознайомився б з його змістом. Регест же цього повідомлення Г. Головіна до І. Мазепи (листа захопили разом з іншими паперами в спаленому Батурині 2 листопада 1708 р.) опублікований Т. Таїровою-Яковлевою в «Батуринському архіві»³². Тут важливе для нас датування цього послання 1 березнем. Отже, отримавши 24 лютого³³ від царя грамоту для французького короля Людовіка XIV (написана 23 лютого 1704 р.³⁴), дипломат ще певний час перебував у Москві. Третього тому «Листів і паперів імператора Петра Великого», де йдеться, що Балюз виїхав з Московії в березні³⁵, немає у фондах Національної бібліотеки Франції³⁶. Схоже, цей багатотомний корпус документів дослідник взагалі не взяв до уваги, бо в його студії про І. Мазепу, П. Орлика, Г. Орлика, А. Войнарівського ми не знайшли жодного посилання на це видання. А тому І. Борщак навіть не знав про ймовірний місяць завершення дипломатичної місії посланця Людовіка XIV в Москві. У Дипломатичному архіві (Archives diplomatiques) Міністерства Європи та закордонних справ Франції усе ж зберігаються донесення Ж. Балюза про його місію в Московію, зокрема й звіт королю з Варшави від 29 серпня 1704 р., у якому в завершальних рядках повідомлено, що канцлер Головін «дав мені паспорт, лист до Мазепи та екіпажі»³⁷. І. Борщак, ясна річ, міг зауважити, що посланець відправлявся з Москви до гетьмана з проханням передати йому лист головного російського урядовця. Та якого місяця відбулася ця подія? Укладачеві «художньої оповіді» було б важливо знати про зустріч дипломата з гетьманом у Батурині. І. Мазепа ж дуже часто був у походах, у справах поза гетьманською столицею, зокрема в Києві, Глухові. Скажімо, у квітні 1704 р. він забезпечував переправу козацьких військ на правий бік Дніпра³⁸, у травні стояв обозом на Сквирщині (поблизу могили Перепетихи)³⁹, 4 червня він перебував під Фастовом, 9 червня – під Паволоччу, 1 серпня – під Бердичевом⁴⁰. А оскільки звіт Балюза позначений був 29 серпня, то дипломат мав можливість зустрітись з володарем булави десь і в польовому таборі у квітні–липні. Отже, фальсифікатор ризикував би вже з перших рядків зробити фатальну помилку, вказавши найвірогідніший для нього пункт перебування гетьмана. Крім цього, гість Батурина, віддавши поклон володарю булави, міг, переночувавши, поїхати далі. Натомість, як дізнаємося з листа І. Мазепи від 26 березня 1704 р. Г. Головіну, дипломат забарився з від'їздом: «О послѣ французком вашей велможности ознаймую, иж Замешкал тут через три днѣ перекладаючи с саней на возы, котори як на пріездѣ честно от мене принят и во всем удоволствован, так честно и отпущен»⁴¹. Отже, оці три дні, проведені Балюзом в Батурині, цілком відповідають фразі «був кілька день гостем володаря» в документі, опублікованому І. Борщакком.

Другим доказом невигаданості джерела публікатора є рядки, що «на кордоні України мене (Балюза – С.П.) зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина». І. Борщак міг ознайомитися в доступній для нього літературі про практику зустрічі значних царських послів, зокрема в жовтні 1688 р. Федора Шаковитого (за 25 км від Глухова⁴²), у квітні 1690 р. Бориса Михайлова (за 5 верст від Батурина⁴³). Проте публікатор листа французького дипломата не мав можливості бачити в архіві статейний список російського посла до Османської імперії Петра Толстого, якого в 1702 р. урочисто приймав гетьман І. Мазепа. Історик В. Станіславський, вивчаючи це неопубліковане архівне джерело, зауважив «присутність почесної варты, якої в інших випадках

³² 1704 г., марта 1. Выписка о содержании письма Ф.А. Головина И.С. Мазепе. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Рук. проекта и сост. д-р ист. наук Т.Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. канд. ист. наук Т.А. Базарова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. С. 106.

³³ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПБПВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3. С. 593.

³⁴ Грамота к французскому королю Людовику XIV (1704, февраля 23). С. 35–36.

³⁵ Там само. С. 593.

³⁶ Див.: *Bibliothèque Nationale de France*. URL: <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche=Pis%20ma+i+bumagi+Imperator+Petra+Velikogo&critereRecherche=0&depart=0&facetteModifiee=ok>.

³⁷ Це та інші повідомлення опубліковані ще в 1881 р.: Донесения де-Балюза королю Людовику XIV. Прощальная аудиенция (Варшава, 29 августа 1704). *Сборник Императорского русского исторического общества*. Санкт-Петербург, 1881. Т. 34. С. 37.

³⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 251–252.

³⁹ Там само. С. 252.

⁴⁰ Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутича, В. Ринсевича (далі – УІМ-2). Київ–Львів: НТШ, 2006. Кн. II. С. 664.

⁴¹ Цит. за: Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа – дипломат: Жан Балюз глазами гетмана. *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2. С. 408.

⁴² Востоков А. Посольство Шаковитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина*. 1890. Май. С. 201.

⁴³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 51.

(ідеться про документи щодо приїзду в Гетьманщину в останній чверті XVII ст. високопосадовців, дипломатів – С.П.) не згадано»⁴⁴. Російського посла П. Толстого в червні 1702 р. спочатку супроводжували 50 козаків Ямпільської сотні, далі 73 гетьманці – Воронізької, потім 70 вояк – Борзнянської сотень⁴⁵. Зазначимо, що в сер. 1690-х рр. на базі засеймських сотень почалося утворення гетьманської гвардії. «А по взятю Казикермена (1695 р. – С.П.) козаки сей со[тні] Янполской одказани од полку, а прилучени собенно (!) до бунчука г[ет]манского», – зазначено в описі Ямполя близько 1720 р.⁴⁶ Ці гетьманці, а також глухівські козаки, оскільки жили на кордоні з Московією, і стали тими гвардійцями, в обов'язки яких входила церемонія зустрічі, супроводу знатних осіб, дипломатів до Батурина. Тобто важливих гостей гетьман на зламі 1690–1700-х рр. наказував зустрічати на кордоні, з церемоніальною почесною вартою. Це й підмітив посол.

Третім важливим доказом реальності написаного є фраза свідка зустрічі: «Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами». Зазначимо, що багато співрозмовників гетьмана у споминах і щоденниках відзначали добре знання Мазепою латинської мови. Але в нашому випадку йдеться не тільки про вправне володіння нею, а й підкреслюється особливість мовної комунікації володаря Гетьманщини з іноземцями. Звернення гетьмана до польських урядовців, зверхників, відшукані в архівах Польщі та опубліковані завдяки зусиллям О. Субтельного⁴⁷, Ю. Мицика⁴⁸, підтверджують сказане Балюзом. Саме з них дізнаємося про стиль кореспонденції володаря булави – його листи, написані польською мовою, густо помережені латинськими афоризмами, ідіомами. Ці тексти – метафоричні, багатозначні за змістом. Вони були зрозумілі лише випускникам колегіумів, академій того часу. Ясна річ, це листування не міг бачити І. Борщак.

Четвертим доказом правдивості листа Балюза є заувага в ньому, що дипломат «сам бачив у нього (Мазепа – С.П.) газети французькі та голяндські». Річ у тому, що Іван Мазепа знав нідерландську мову, бо вивчав у голландському місті Девентер артилерійську справу⁴⁹. Тут у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Колединьські, нобілес польонус»⁵⁰. У сьомому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» в додатках, написаних генералами Тер Аа і де Бас, говориться про те, що «Йоаннес Колединьські, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у Девентер»⁵¹. У цьому місті вчився артилерійському мистецтву і Ю. Немирич, який теж реєструвався як «польонус»⁵². Таким чином володар булави міг читати голландські новини для кращого розуміння політичної ситуації в Європі. Відомості про навчання Мазепа в Девентері з'явилися вже після смерті І. Борщака. Тому дослідник, якби планував скомпонувати фейк, навряд чи б вставив у текст фальшивки фразу про те, що Балюз бачив у гетьмана голландські газети, бо так йому чогось спало на думку. Натомість дослідник у листі від 8 травня 1932 р. до Сергія Шелухіна навіть категорично заперечував «перебування Мазепа в Голландії. Все це добре. Тільки він там ніколи не був»⁵³. У 152 томі ЗНТШ він висловився дещо обережніше: «Польські вказівки про перебування Мазепа в Нідерландах викликають деякі сумніви»⁵⁴. Останні твердження І. Борщака явно йшли врозріз зі змістом листа Ж. Балюза. Фальсифікатор джерела, маючи впевненість, що володар булави ніколи не заїжджав у Нідерланди, не насмілювався б натякнути про його зацікавленість пресою цієї країни. Адже для її читання ще потрібно було б мати в Батурині перекладача.

П'ятий доказ нефальшивості джерела криється у фразі Балюза про зізнання самого гетьмана, що він «недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і

⁴⁴ Станіславський В. Подорож російського посла Петра Толстого до Туреччини теренами Гетьманщини та Правобережжя в 1702 р.: дипломатичні прийоми, дорожні випадки, взаємини з Іваном Мазепою та Семеном Палієм. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 294.

⁴⁵ Там само. С. 298–299.

⁴⁶ Тарасенко І., Мицик Ю. Не раніше 1720 р. Опис м. Ямпіль і його околиць. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 67.

⁴⁷ Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708 (Напередодні Полтави: листи Івана Мазепа до Адама Синявського 1704–1708). New York, 1975. (Переклад частини цих листів див.: Листи гетьмана Івана Мазепа, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана речі Посполитої Адама Сенявського / Переклад-реконструкція зі старопольської та латини В. Пилипенка. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 81–88).

⁴⁸ Листи гетьмана І. Мазепа до державних діячів речі Посполитої (1703–1708 рр.) / Переклад зі старопольської та латини Ю. Мицика та О. Циганок. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 94–100; Мешковой М., Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепа до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (Ч. 1). *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 57–65; Їх же. Невідомий лист гетьмана Івана Мазепа до бельзького воєводи Адама Сенявського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 84–86.

⁴⁹ Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1939–1709). *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 59.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 317.

⁵⁴ Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч. С. 4.

південну Францію». Сучасний польський історик Р. Антонь у монографії про генерала артилерії Мартина Конського, розповідаючи про юність цього діяча, писав, що король Ян Казимир «щороку за власний кошт відправляв за кордон трьох молодих і талановитих шляхтичів для вивчення істинно європейської вишуканості, мов, набуття знань і практики в галузі військової науки»⁵⁵. Разом з М. Конським у цю трійку обранців потрапив і юний І. Мазепа (Ян Колединський)⁵⁶. «Це був родовитий шляхтич (ідеться про І. Мазепу – С.П.) руських країв: у молодих літах його послав король Ян Казимир до іноземних країн (бо цей король мав то благочестивий звичай щорічно висилати своїм королівським коштом по три особи з польської шляхти на трирічне навчання до іноземних країн)⁵⁷ – писав про це відомий польський літописець Еразм II Отвіновський, який жив у ті часи⁵⁸. Правдоподібно третім стипендіатом був український шляхтич, майбутній польський полковник Василь Іскрицький⁵⁹, який «вихований на королівському дворі, навчений тривалими подорожами королівським коштом»⁶⁰. Польські зверхники не випадково посилали його до І. Мазепа із секретними та дипломатичними місіями в 1682 р., 1688 р., 1690 р., хотіли призначити його резидентом при українському гетьмані в 1696 р.⁶¹ Хоча історики не мають одноставності щодо датування років навчання цієї трійці, все ж вони спільні в тому, що воно проходило у Франції, Італії, Нідерландах⁶².

Шостим доказом підтвердження змісту листа Балюза є його спомин про те, що «Мазепа сам згадав свою молодість, і те, що бачив мене не раз у Кракові». Мазепинський канцелярист С. Величко, фіксуючи біографічні подробиці гетьмана, зазначав, що курс філософії той пройшов у Польщі. Цю дисципліну тоді вивчали два роки⁶³. Низка подробиць схиляють нас до думки, що він навчався в Краківській академії. Ян Казимир послав за кордон трьох шляхтичів, у числі яких М. Конський закінчив саме цей навчальний зв'язок⁶⁴. Отже, імовірно, польський король відібрав саме з Краківської академії кращих своїх стипендіатів. Таким чином, Балюз міг таки бачитися з майбутнім гетьманом у Кракові.

Сьомим підтвердженням реальності буття джерела-листа є заувага Ж. Балюза, що «при його (Мазепа – С.П.) дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою». Відомо, що в листопаді 1703 р. володар булави приїхав у Москву з кількома генеральними старшинами, зокрема генеральним осавулом Іваном Скоропадським, генеральним бунчужним Михайлом Гамалією та супроводом чисельністю 156 чоловік⁶⁵. У складі цього гетьманського посольства були також аптекар Самійло Вікгнер⁶⁶, лікар Анастасій Гречанін⁶⁷. Перший був за прізвиськом явно німець. Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського згадував про нього: «Мнѣ приказал (гетьман – С.П.) написать ему инструкцію до графа Пипера латинским діалектом, з которой учинил перевод **по нѣмецку аптекарь его, Мазепы**»⁶⁸. Тобто цей фахівець у медичній сфері продовжував служити і в 1708 р.

А. Гречанін – правдоподібно грек, який міг знати німецьку і спілкуватися нею, оскільки грецькою мовою він не порозумівся б без перекладача з українським зверхником. Француз обох цих фахівців своєї справи ідентифікував як лікарів. Додамо до цього, що Мазепа час від часу звертався в Малоросійський приказ до головних урядовців Московії з проханнями надіслати в Батурин лікарів. У Москві за правління Петра I провідні позиції в медичній сфері займали найняті на службу фахівці-німці⁶⁹.

⁵⁵ Antoń R. Ród Kaćkich vel Kaćskich z Kaćów H. Brochwicz: przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski: studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV w. Krosno: «Ruthenus», 2021. S. 76.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Україна доби Івана Мазепа. 1708–1709 рр. в документальних джерелах (далі – УДІМ) / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 451.

⁵⁸ Мицик Ю. Малознане джерело мазепинської доби. *Воєнна історія*. 2009. № 4. С. 93.

⁵⁹ Дет. про нього див.: Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 55–60.

⁶⁰ Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 560.

⁶¹ Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca. Zabrze: Inforteditions, 2020. Т. II. S. 157.

⁶² Antoń R. Ród Kaćkich vel Kaćskich z Kaćów... S. 75–76; Salamon P. Marcin Kazimierz Kaćski (1635–1710). Zarys biograficzny. Kraków, 2013. S. 34–37; Marcin K. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966–1967. Т. 12. S. 316.

⁶³ Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой пол. XVIII ст. Киев: Тип-я И.И. Горбунова, 1903. С. 93.

⁶⁴ Wagner M. «Lud ognisty» dawnej Rzeczypospolitej. Studia z dziejów artylerii polskiej XVII w. Połomia: INFORTeditions, 2022. S. 25.

⁶⁵ Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 г. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 557–558.

⁶⁶ Там само. Арк. 592.

⁶⁷ Там само. Арк. 558.

⁶⁸ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 1/12 липня 1721 р. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ Вид-во «Кліо», 2022. С. 38.

⁶⁹ Дет. див.: Рихтер В. История медицины в России. Москва: Университетская тип-я, 1820. Ч. II. С. 305–352.

Восьмим доказом правдивості інформації, поданої в листі Ж. Балюза, є рядки про те, що гетьман свідомо «розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини». «Я був свідком такого приняття, в якому багато дечого на польський зразок», – додав дипломат. Зайнявши резиденцію Самойловича, у 1687 р. І. Мазепа, як писав С. Величко, «влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки»⁷⁰. І. Борщак, певна річ, міг запозичити це реальне свідчення як доповнення для компонування власного джерела. «Літопис» він читав і посилався на нього. Разом із тим відомо, що Ж. Балюз був у Батурині орієнтовно в першій половині третьої декади березня 1704 р. (24 березня⁷¹, 26 березня⁷²). І. Мазепа звітував про його триденне перебування в резиденції – С.П.). Чи був тоді якийсь збір старшини в гетьманській столиці? Гадаємо, що в ті дні в Батурині проходив старшинський з'їзд, який традиційно збирався щороку після Світлої Неділі. Проте Великдень 1704 р. святкували 16 квітня⁷³. Перенесення старшинського форуму на раніший час було пов'язане насамперед із мобілізаційними заходами. Саме 21 березня⁷⁴, для зачитування полковникам, сотникам, генеральним старшинам, І. Мазепа отримав грамоту Петра I від 15 березня про організацію захисту України від неприятелів⁷⁵. Канцлер Ф. Головін навздогін писав гетьману, «чтоб он, Мазепа, все свои полки к тому имел в готовности»⁷⁶. А вже наступного дня після Великдня, 17 квітня, Мазепа домовився Ф. Головіну про те, що виступає в похід для підтримки Августа II⁷⁷. Отже, як і в попередні роки, перед військовою кампанією, напередодні походу старшини, значні військові товариші (як дізнаємося з універсалів, 20 березня, зокрема, були в Батурині Андрій Кандиба, Юрій Харевич, Григорій Костенецький⁷⁸; 23–24 березня – Дем'ян Мокрієвич⁷⁹ та Самійло Мокрієвич⁸⁰) зібралися за день-два для швидкого погодження дій. Тому Ж. Балюз якщо й не брав участь у роботі цього з'їзду, оскільки без знання мови не знав би, про що вели мову старшини, але на бенкет верхівки козацького товариства його явно запросили як почесного гостя.

Дев'ятим доказом достовірності листа Ж. Балюза є фраза: «Він (Мазепа – С.П.) показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки». Якщо б І. Борщак фантазував, компонуючи текст джерела, то він не помилився б, пишучи про велику гетьманську книгозбірню. Володар булави практично щорічно отримував книги з друкарень Чернігова, Києво-Печерської лаври за присвятою йому як благодійнику-ктитору Православної Церкви. Він захоплювався поезією й сам писав. Отже, як поет і державник він цікавився книжковими новинками, які мав можливість діставати з усіх усюд. Що ж до колекції зброї, то писати про неї, не маючи навіть натяку в якихось мемуарах про неї, було б ризиковано. Тим часом в описі майна гетьмана І. Самойловича⁸¹ та його синів фігурувала велика збірка мушкетів, пицалей⁸², пістолів⁸³, карабінів⁸⁴ німецького, турецького та російського по-

⁷⁰ Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. ст., комент. В. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 361–362.

⁷¹ Письмо гетмана Мазепы к боярину Федору Головину ... о проезде через Батурин французском после и о своих с ним разговорах (1704, 24 марта). *Российский державный архив давних актов* (далі – РДАДА). Ф. 124. Оп. 3.1704. Спр. 1341. Арк. 1–4, 1.

⁷² Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа – дипломат... С. 408.

⁷³ Крылов А. Визит святителя Димитрия Ростовского в Чернигов в 1704 г. *История и культура Ростовской земли*: Мат. конф. 2015 г. Ростов, 2016. С. 99.

⁷⁴ 1704 г., марта 15. Грамота Петра I И.С. Мазепе о защите Украины от неприятеля. Батуринский архив. С. 113.

⁷⁵ Там само. С. 111–112.

⁷⁶ 1704 г., марта 19. Выписка о содержании письма Ф.А. Головина И.С. Мазепе. Батуринский архив. С. 113.

⁷⁷ Письмо гетмана Мазепы к боярину Федору Головину о скором выступлении своем в поход против неповинующихся королю Августу поляков (1704 г., 17 апреля). *РДАДА*. Ф. 124. Оп. 3.1704. Спр. 1348. Арк. 1–7, 1.

⁷⁸ 1704, березня 20. Батурин. Універсал Івана Мазепи про надання в річну оренду конотопському сотникові Андрію Кандибі та значним військовим товаришам Юрію Харевичу і Григорію Костенецькому горілчаних, п'яноних та дьогтьових шинків. УІМ-2. С. 328.

⁷⁹ 1704, березня 23. Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи Дем'яну Мокрієвичу на села Сібереж та Ямища. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. № 114. С. 97.

⁸⁰ 1704 березня 24. Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи Самійлу Мокрієвичу на Ройську слободу та млини на річках Снов та Білоус. *Там само*. № 115. С. 97–98.

⁸¹ 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Еллеонского, 1884. Т. 8. С. 949–1204.

⁸² «14 пицалей и мушкетов». (тут і далі: Там само. С. 1148); «6 пицалей винтованных, нарезаны костми. Пицаль турецкая енчарная, насечена золотом и серебром, ложа нарезана костми» (С. 1077); «18 главных и квинтованных пицалей» (С. 1121); «Пицаль, ствол насечен золотом, замок вызолочен сплош, ложа под раковинами» (С. 1137); «пицаль турецкая круглая, ствол красного железа насечен серебром и золотом» (С. 1148); «Пара пицалей руского дела винтованных» (С. 1148); «Пицаль немецкая с шкоцким замком, круглая» (С. 1148); «2 пицали яничени» (С. 1160); «Пицаль янчарка турецкая, ствол железа вытого, насекана серебром» (С. 1202).

⁸³ «5 пар пистолетов с шкоцкими замками» (Там само. С. 1136); «Пара пистолей в суконных красных мешечках» (С. 1174); «Пара пистолетов двоеручных, насеканы золотом, ложки костяные, 4 пары пистолетов с шкоцкими

ходження. Крім того, володар булави в 1672–1687 рр. став власником десятків коштовних ножів, мечів, палахів⁸⁵, шестоперів⁸⁶, буздуганів⁸⁷, булав⁸⁸, списів⁸⁹, луків⁹⁰, шабель⁹¹. Немає сумніву, що все це стало основою формування мазепинської колекції зброї⁹², до якої додалися трофеї, отримані після взяття Казикермана (1695 р.), Бихова (1702 р.), прибалтійських містечок (1701–1702 рр.)

Десятим доказом правдивості відображеного в листі Ж. Балюза є французький оригінал його тексту, який не був опублікований разом з перекладом, але з яким мав справу І. Борщак. У 1932 р. він повідомив у газеті «Діло» про важливу для нього знахідку, а також про те, що незабаром її оприлюднить⁹³ у французькій пресі⁹⁴. У надрукованій в 152 томі ЗНТШ праці Борщака про Мазепу є фраза «в салі (мається на увазі залі – С.П.) його замку, де висять портрети чужоземних володарів». Так публікатор переклав цей фрагмент тексту, але дещо неправильно. У І. Мазепи з 1700 р. головним осідком його буття був новозбудований палацово-парковий комплекс на Гончарівці. Перекладач же з французької «Івана Мазепи» І. Борщака та Р. Мартеля Михайло Рудницький, додаючи в нове видання для українських читачів знайдений лист Ж. Балюза, подав з останнього цей фрагмент вправніше та правильніше – «в залі його **резиденції**»⁹⁵, тобто мався на увазі вже гетьманський палац, а не Замок (Цитадель), де, може, й відбувалися церемонії зустрічей гостей, але там приміщення офісу було старе, затісне, не відповідало новим вимогам. Саме тому Гончарівська резиденція з великою картинною галереєю, збіркою зброї, бібліотекою стала місцем демонстрування гетьманом величі його влади як зверхника козаків. Два тексти листа Балюза, опубліковані в 152 томі ЗНТШ («науковий») та накладом «Червоної калини» у Львові⁹⁶ («популяризаційний») дещо відрізняються. Якби це було редагування, то виправлялися б певні слова, вирази. А тут явно перекладач перекладав з французького оригіналу, а не переписував речення на свій смак з наукової праці. Скажімо, І. Борщак переклад одного абзацу для публікації в 152 томі ЗНТШ зробив у такій редакції: «Я мав до нього листа від канцлера *Московицини* (тут і далі курсивом показуємо відмінності в текстах – С.П.). На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною *допровадила* до міста Батурина, де в замку *резидує* володар Мазепа. Колись він, *хоч козак, але знатного шляхетського роду*, мав надворну рангу при королі Казимирі. *Батько мій і він зналися добре*». М. Рудницький переклав ці речення дещо по-інакшому: «Я мав до нього *лист* від канцлера *московського*. На *кордонах* України мене зустріла почесна козацька варта і з великою шаную *ввела* до міста Батурина, де в замку *править* володар Мазепа. Колись він, *хоча козацького походження, але із славного шляхетського роду*, мав *придворну* рангу при королі Казимирі. *Мій батько знався з ним добре*». Треба зазначити, що перекладач явно робив свою роботу, не знайомлячись із текстом, опублікованим у

замками, дулы и каптуры насеканые золотом. Пара пистолетов з розними замками, дулы насеканы золотом, и коптуры і ложи насеканы серебром. Пара пистолетов з шкоцкими замками, оправа железная» (С. 1196).

⁸⁴ «Карабин двоерульной з замком шкоцким» (С. 1077).

⁸⁵ «Меч, ножны серебряные, на ножнах наконечник, да под крижем и криж и черен золочение местами» (Там само. С. 1083); «Палаш, рукоятя, обвита медью, ножны под красною кожею, криж железной золоченой, наконечник серебряной» (С. 1059); «Палаш, ножны под бархатом под красним, оправа серебряная золоченая сплощь, криж обливной серебряной золоченой, по крижу змеиные головки, рукоятя серебряная золочена сплощь, на конце левик» (С. 1082); «Палаш насеканой золотом и серебром» (С. 1189).

⁸⁶ Ударна ручна зброя, різновид пернача, голівка якого мала 6 металевих пластин: «Шестопер серебряной золоченой, рукоять деревеная обшита черною кожею, на рукоятя вверху, нижий шестопера, да на конце оковано серебром. Другой шестопер железной прорезной вызолочен, в том же шестопере вделан в нем пистолет с шкоцким замком» (Там само. С. 1146).

⁸⁷ Ударна ручна зброя, на голівці якої були гострі шипи: «15 буздуганов железных» (Там само. С. 1077); 9 срібних буздуганів (С. 1065–1066).

⁸⁸ В описі представлено 10 срібних булав (вид холодної зброї, а також символ влади), деякі були позолочені.

⁸⁹ «Копье завертное обшито кожею красною, а по той кожи писано золотом, а в том копые пистол» (Там само. С. 1045); «Одно копые» (С. 1197); «Две списы розвертные киевской работы, в них писано леты кожею красною» (С. 1149).

⁹⁰ «5 луков турецкие» (Там само. С. 1084); «2 лука старые турецкие» (С. 1148); «6 луков турецких» (С. 1202).

⁹¹ Сабля, ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той в оправе 315 каменей больших и малых и искар яхонтовых красных изумрудных, да 30 искор алмазных; полоса булатная, на полосе з одной стороны насечено золотом орабскими литерами, з другой стороны насечено золотом в кругу звезда; по спинке с обе стороны койма насечена золотом же» (Там само. С. 1081); «Сабля ... в оправе 66 каменей изумрудных и яхонтовых красных» (С. 1081) «Сабля ... в оправе 257 каменей ахонтовых красных и изумрудных» (С. 1082); «Сабля ... в оправе 177 каменей яхонтовых и изумрудных» (С. 1082); «Сабля литовская, ножны хозу черного, оправа и криж серебряные золочение сплощь» (С. 1083); «сабля грецкая» (С. 1102).

⁹² «А в той великих государей грамоте написано: которое золото и серебро на ружье и на зброе и на конских нарядех и на иных вещех, велено оддать их великих государей подданому, войска запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе в войсковой скарб» (Там само. С. 955–956).

⁹³ Це питання ніким не вивчалось. Можливо, І. Борщак і опублікував цей лист у якійсь з французьких газет.

⁹⁴ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 27 квітня. № 92. С. 2.

⁹⁵ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. С. 38.

⁹⁶ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Львів: Червона калина, 1933.

152 томі ЗНТШ. Про це свідчать окремі слова, фрази, які не покращили попередньо опубліковане джерело. Так, М. Рудницький сформулював досить кострубато зміст речення: «Володар Мазепа вже поважного віку, з яких (?) десять років старший за мене». У І. Борщака воно виглядає теж плутано, але краще: «Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене».

Одинадцятим доказом невигаданості листа є спостереження посла, що він «в менше видному місці ... бачив портрети цесаря, султана (виділено нами – С.П.), польського короля». Не думаємо, що у цей перелік І. Борщак наважився б поставити зверхника Османської імперії. Оскільки османи та лівобережні гетьманці переважно вважалися ворогами до 1700 р., а які взаємовідносини між ними настали після укладення Константинопольського мирного договору, необхідно було ще з'ясувати в спеціалізованій літературі. Така дрібниця вимагала досить великих затрат часу, що навряд чи міг дозволити собі комбінатор фальсифікату. У той самий час у Батурині з 23 грудня 1703 р. по 30 січня 1704 р.⁹⁷ перебував турецький посол Ногайли Мехмед Мустафа-ага⁹⁸ (в джерелах фігурує здебільшого як Мустафа-ага⁹⁹ – С.П.), який «у гетьмана несколько позадержен»¹⁰⁰. Через зайнятість Петра I гостя 39 днів стримували в гетьманській столиці. У Москву турецький дипломат потрапив лише 19 лютого¹⁰¹. Думаємо, що це він привіз І. Мазепі в подарунок портрет нового султана Ахмета III (зайняв престол в результаті заволодіння яничар у серпні 1703 р.). Традиція дарування «персон» володарів¹⁰², зокрема і прикрашених діамантами¹⁰³, входила в тогочасний дипломатичний протокол, що відповідав «обычаю иностранных государей»¹⁰⁴. Тим паче, Мустафа-ага, «будучи на Москве, зело домогался непрестанно у его царского величества, чтоб ему дать повелел свою персону, ту, которая стояла на триумфальных воротах у архиерея Резанского ... написанная зело изрядно»¹⁰⁵. Зазначимо, що турецький посланець отриманий портрет царя згодом «при отъезде своем кинул под лавку на постоялом своем дворе в Каменном Затоне, изрезав и заморав оную ругателно всяким смрадом»¹⁰⁶. Причиною цього стала образа на Петра I, який, як пізніше розповідав мазепинському посланцю Згурі Стилевичу сераскер Юсуф-паша, «не токмо з обыклою честию, которая от всех монархов Порте дается, не приято на Москве, но и в далекую сторону оного запроважено и там его за так тесный и крепкий караул засажено, что не токмо людей, но и света Божего з людьми своими не мог выдети»¹⁰⁷. Дипломат, як видно, залишив добрі свідчення про своє перебування в Батурині, бо Юсуф-паша зауважив, що Мазепа «яко человек благоразумный и в[о] всем несовершененно искусный, о чом и мы добре знаемо»¹⁰⁸. Тобто в Батурині гетьман справив на турка позитивне враження як своїми розмовами, так і організовуючи його дозвілля (музика, полювання й т. п.). Тому, побачивши в його палаці на Гончарівці портрети володарів, він правдоподібно додав у цю галерею й привезений. До речі, в діаріюш П. Орлик згадує добрим словом цього дипломата в нотатках за квітень 1722 р. – «поїхав у кареті до Мустафи-Аги, чоловіка, якого я знаю»¹⁰⁹. Вони бачилися ще в Батурині під час тих відвідин, коли цей турецький посланець також передавав для гінців Юсуф-паші з Бендер¹¹⁰.

Тепер розглянемо головні аргументи В. Ададурова щодо фальсифікації листа Ж. Балюза. Він вважає, що І. Борщак потрапив у пастку, komponуючи нотатки французького дипломата про І. Мазепу з описом зовнішності останнього, пишучи, що у нього «руки тонкі й білі, як у жінки»¹¹¹. На думку доктора історичних наук, фальсифікатор «не мав даних про стан здоров'я гетьмана, котрі стали набутокм пізнішої історіографії: внаслідок руйнівного

⁹⁷ Базарова Т. Визиты иностранных посольств в Ингерманландию в 1703–1704 гг. *Петербург и страны Северной Европы*: Мат. 14-й ежегод. междунар. науч. конф. Санкт-Петербург, 2013. С. 89.

⁹⁸ Базарова Т. Статейные списки русских послов при Высокой Порте 1711–1714 гг. *История создания и перспективы изучения. Вспомогательные исторические дисциплины*. 2014. Т. 34. С. 88.

⁹⁹ 1704., январь 4. Грамота Петра I И.С. Мазепе о встрече Ф. Протасьева. *Батуринский архив*. С. 91.

¹⁰⁰ Письмо Ф. Головина к Г. Долгорукову (1704 г., 28 февраля). *ПБПВ*. Т. 3. С. 549.

¹⁰¹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Кисово-Могилянська академія», 2009. С. 572. № 223.

¹⁰² ПБПВ. Т. 3. С. 785; ПБПВ. Санкт-Петербург: Гос. тип-я, 1900. Т. 4. Примечания. С. 1017, 1020; ПБПВ. Санкт-Петербург: Гос. тип-я, 1907. Т. 5. С. 426, 441.

¹⁰³ ПБПВ. Т. 3. С. 761.

¹⁰⁴ Там же. С. 875.

¹⁰⁵ Письмо Ф. Головина П. Толстому (1705 г., 27 июля). *ПБПВ*. Т. 3. С. 875.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Цит. за: Кочегаров К. Роль Ивана Мазепы в русско-турецких отношениях первой пол. 1708 г.: поездка Згурі Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Вип. 9–10. С. 165.

¹⁰⁸ Там само. С. 164.

¹⁰⁹ Діарій гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював до друку Я. Токаржевський-Карашевич. Варшава: Український науковий інститут, 1936. Праці. Т. XVII. Кн. 3. С. 88.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 312.

впливу подагри суглоби рук гетьмана зазнали очевидних для сучасників деформацій, тож не могли бути білими й тонкими»¹¹². Насправді в дослідженнях В. Станіславського¹¹³, Т. Таїрової-Яковлевої¹¹⁴ про лікування гетьмана нема нічого про деформацію пальців, долоного володаря булави. Зазначимо, що подагра – це хвороба «аристократична», пов'язана передусім з малорухливим способом життя, а також із частим вживанням м'яса, риби, алкогольних напоїв. Вона насамперед вражає ноги. Виникає швидко запалення суглобу стопи, в результаті з'являється страшний біль. Хворий перетворюється в каліку-інваліда, який практично не може ходити або робить це, докладаючи великих зусиль. Оскільки І. Мазепа зотижня приймав або старшин, або купців, або церковних діячів, або російських стольників-посланців, то йому важко було дотримуватися дієти, що приписували йому лікарі¹¹⁵. Разом із тим подагра – це приступ запалення-болу ноги, що швидко лікується, як нежить, за один-два-три дні (у крайньому випадку тиждень). Загострення можна зняти випитими 1,5–2 літрами води (вона сприяє виведенню надлишку уратів з організму). Отже, ця хвороба для володаря булави не була вже такою страшною, обтяжливою. Вона могла не турбувати місяцями і, як правило, провокувалася сирим холодним погодою, делікатесами (м'ясо рідкісної дичини, копченості, страви з риби й т. п.), надміром випитого спиртного. Як справедливо відмічає Т. Таїрова-Яковлева, у 1704 р. гетьман мав добрий настрій (було приєднане Правобережжя), почувався здоровішим, що навіть забавив одружитися на Мотрі¹¹⁶. Донос В. Кочубея теж засвідчує, що й після 1704 р. він із дружиною часто проводив зі своїм зверхником-свояком (донька генерального судді Ганна вийшла заміж за гетьманового племінника Івана Обидовського) допізна дружньо-приятельські розмови за столом. Хвороба рук («у мене churogryczna»¹¹⁷ хвороба у руці не допустила до письма»¹¹⁸, «за настоящею своєю хирогричною і головною болѣзнію»¹¹⁹), напевне, стала наслідком збільшення приступів подагри, ігнорування хворим профілактичних заходів, і частіше давала знати про себе в 1708 р., коли правитель Гетьманщини не перебував у звичних умовах гетьманської столиці, а жив протягом багатьох місяців у похідних реаліях, у шатрі, переїжджав з місця на місце. Гетьман писав О. Меншикову в березні того року з Фастова, що «понеже я, для хирокграничной болезни, не всегда могу подписавати листов и универсалов»¹²⁰. Тобто йдеться знову ж таки про те, що час від часу («не всегда») І. Мазепа страждав від болу в пальцях. Бліді, білі долоні є ознакою порушення постачання крові до них. Якби в гетьмана була деформація пальців, ще якісь зміни, то це б зауважили свідки зустрічі володаря булави та Карла XII у жовтні 1708 р. «Він має приблизно 63 роки, хворіє на подагру, на погляд худий, середнього росту, обличчям подібний до блаженної пам'яті графа Дальберга», – зауважив секретар шведського короля Йозеф Цедергельм¹²¹. «Оскільки Мазепа страждав від подагри, йому дозволили сісти в той час, як король залишався стояти і розмовляв з ним», – писав камергер Карла XII Густав Адлерфельд, при цьому він додав важливу свою примітку: «Мазепа ... дуже люблячий жестикулювати»¹²². Отже, остання деталь вказує на те, що під час знайомства зверхника гетьманців та шведського короля руки першого були на видноті й каролінці не помітили на них якихось патологій.

Наступний аргумент В. Ададурова у викритті І. Борщака як фальсифікатора базується на тому, що у відділі III, теці 251 фонду Етьєна де Балюза в Національній бібліотеці

¹¹² Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 312.

¹¹³ Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 77–78.

¹¹⁴ Таїрова-Яковлева Т. Большой старик. *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»*. Москва: Центрполиграф, 2011. С. 288–295.

¹¹⁵ Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи... С. 77.

¹¹⁶ Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя... С. 292.

¹¹⁷ У цьому слові перша складова «хиро» означає «рука» (по-грецьки). Можливо, йдеться про хворобу Рейно, основною характеристикою якої є періодичні спазми судин, що призводять до обмеженого кровопостачання в певних ділянках тіла. Перша фаза цього захворювання – поблідіння (пальці, рідко усі кисті рук або стопи стають кольору крейди або блідими, як віск, що супроводжується порушеннями чутливості). Спазми судин можуть викликати холод у долонях навіть при невеликому впливі навколишнього середовища, а також оніміння та біль у пальцях.

¹¹⁸ Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського / Переклад-реконструкція із старопольської та латини В. Пилипенка. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 82.

¹¹⁹ 1708, після липня 14. Фастів. Лист гетьмана І.С. Мазепи О.Д. Меншикову з аргументацією причин, чому не можна виводити залишок козацького війська з України. *УДІМ*. С. 97.

¹²⁰ 1708, березень. Фастів. Лист гетьмана І. Мазепи до О.Д. Меншикова. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. № 275.

¹²¹ 1708, листопада 10. Атоша. лист секретаря похідної канцелярії Карла XII Йозефа Цедергельма до свого брата Гермунда про перехід гетьмана І.С. Мазепи з частиною війська на бік Карла XII. *УДІМ*. С. 179.

¹²² Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. *УДІМ*. С. 204.

Франції він та «дописувач із Парижу під ніком Тегукоо»¹²³ не знайшли листа Ж. Балюза про перебування його в Батурині та зустріч з І. Мазепою. «Після чотирьох років перебування у Франції Борщак, – зауважив автор-розслідувач, – повідомляв українську громадськість про комплексне дослідження ним фонду рукописів Національної бібліотеки, під час якого виявив чимало даних про епоху Мазепи, але жодної звістки про віднайдення опису зустрічі з гетьманом у колекції Етьєна де Балюза не подав»¹²⁴. Але останнє не є доказом у фальсифікації цього документа, придумання його пізніше, в 1932 р.¹²⁵ Якщо такий задум планувався, то чому І. Борщак його не реалізував, коли писав і видав разом із Р. Мартелем «Життя Мазепи» спочатку в скороченому вигляді в літературному альманасі «Revue de Paris» (№ 5) у 1930 р., а потім окремою книжкою в 1931 р.? Адже цей лист був чудовою родзинкою-доповненням художньо-документальної оповіді. Тим часом І. Борщак дає чітку відповідь на це наше запитання: «З початку цього року (1932 – С.П.) я натрапив на вельми цікавий невиданий документ, – писав він, – який приносить нам зменшу цікавих відомостей про Мазепу в його молоді роки і з початку 18 в. Документ цей у франц. оригіналі я подам в одному з франц. періодичних видань, де співробітничую, а українською мовою – в книжці, виготовленій до друку “Слідами Мазепи у Франції”»¹²⁶. Далі дослідник інформує, де йому вдалося роздобути вищезгадане: «Рукописний відділ Париської Національної Бібліотеки (Fonde Baluze, vol. CCCLI)»¹²⁷. При цьому він уточнив, що лист дипломата, який недатований, «але мусів бути з кінця 1704 р.», адресований «до якогось його родича»¹²⁸ (тобто не до Етьєна де Балюза!). У науковій публікації ЗНТШ (т. 152) теж повторюються координати Fonde Baluze, vol. CCCLI. На жаль, В. Ададуrow не перевіряв у цьому фонді наявність листа Ж. Балюза, однак зауважив наступне: «Вказівка Борщака на 351-й том ... скидається на одрук (замість 251-го тому) або на спробу збити потенційного розшукувача документа з пантелику»¹²⁹. Але, імовірно, CCCLI том перетворився на CCLI під час перекладу, підготовки доповненої листом Балюза книги І. Борщака та Р. Мартеля «Іван Мазепа» (Львів: Червона калина, 1933). Можливо, це проста коректорська помилка. Та найпевніше цифрова невідповідність виникла з інших обставин. Маємо ще дві версії-пояснення цьому. Думаємо, що І. Борщак, переписавши у блокнот у відділі рукописів Національної бібліотеки лист Балюза, зробив з нього рукописну чи друковану копію для роботи. Подаючи її М. Рудницькому для перекладу, розшукувач-дослідник не мав під руками первинних нотаток з позначкою шифру фонду (або їх треба було шукати у стосі архівних виписок¹³⁰), а тому й скористався виданим каталогом Національної бібліотеки, де фігурував фонд іншого Балюза (т. 251). Друга версія теж має право на життя. Цілком імовірно, що первинний цифровий шифр-ідентифікатор документа був прочитаний-розтлумачений дослідником невірно (через своєрідний почерк¹³¹ упорядника

¹²³ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 310, 312.

¹²⁴ Там само. С. 310.

¹²⁵ Там само. С. 326.

¹²⁶ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 27 квітня. № 92. С. 2.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 310.

¹³⁰ Багато дослідників, які працюють в архівах, добре знають, як, захопившись знайденими джерелами і зробивши з них чимало виписок, невдовзі вони мають проблеми з адресами-ідентифікаторами документів та архівними шифрами. Найчастіше з вищезгаданим стикаються початківці. Адже під час копіювання кількох джерел з одного фонду чи справи дослідник їх записує під одним шрифтом (на окремому аркуші), а згодом, коли ці документи публікуються як використовуються по-різному, відокремлені папери можуть залишитися без попередньої шапки-адреси... Публікатори архівних джерел у журналі «Сіверянський літопис» під час вичитування верстки матеріалів не раз вносили корективи в архівні посилання. Крім того, найбільше помилок трапляються у тих дослідників, які мають поганий почерк (записаний шрифт в архіві чи бібліотеці згодом можуть відтворити у хибній інтерпретації). Зрозуміло, ця прикра практика має бути уроком-попередженням для всіх істориків та орієнтиром-закликом проявляти пильність при оформленні джерельних матеріалів. Неуважність, поспіх у цій справі можуть привести до непривабливих наслідків.

¹³¹ У І. Борщака був «не дуже розбірливий» почерк (див.: Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик (Передмова). С. 13). Так, у статті «Шведчина й французька дипломатія» він пише: «Балюз між іншим у 1702 році мав місію до царя Петра. Вертаючися через Україну, він бачився з Мазепою, про що доносив урядові 20. VII–1704 р.» (Науковий збірник за рік 1928 / ВУАН. Історична секція. Київ, 1928. Т. 27. С. 77). Насправді це донесення датується 29 серпнем 1704. Історик І. Вергун теж знайшов похибки у газетній публікації І. Борщака за 1922 р.: «Наприклад, поклавшись на книжку коменданта Бурже “Де Козак”, Борщак подав рік її видання 1917-ий, а насправді має бути 1914-ий. Зацитувавши кілька речень про Хмельницького, він покладається на 17-ту сторінку, а насправді, це 21-ша сторінка» (*Визвольний шлях*. 1977. Кн. 6. С. 743). Отже, можна подумати, що дослідник зробив відповідний запис, а потім «прочитав» його по-новому та відтворив у помилковій редакції. Найпевніше, на нашу думку, все ж причина подібних недоглядів, перекирвань крилася у тому, що І. Борщак передавав у редакції рукописні тексти. Українських портативних друкарських машинок тоді ще ніхто не виробляв. Навіть в СРСР перші власні друкарські машинки з літерами російського алфавіту з'явилися лише в кінці 1920-х рр. Отже, лінотиписти, набираючи борщаківські рукописні тексти, часто плутали цифри, а сам автор не мав можливості вчитати гранки та виправити огріхи.

джерела чи вицвітання латинських літер-цифр), а тому пізніше, засумнівавшись, він звернувся до опублікованого каталогу, чим ще більше заплутав місцезнаходження джерела.

Викриваючи І. Борщака як фальсифікатора, В. Ададуrow спробував порозмірковувати про те, з яких джерел міг запозичити компонував фальшивки достовірні дані. «Згідно з мою гіпотезою, – означає він, – за кілька років Борщаку спала на гадку ідея скористатися треволгом Крмана як структурою для опису подорожі де Балюза, зберігаючи навіть сюжетну послідовність оповіді (юність – вигляд – ученість – багатство – взаємини з підданими)¹³², «зокрема, використав Крманів опис обличчя Мазепи»¹³³. Якщо в нотатках словацького мемуариста гетьман був «з суворим лицем», то і в балюзівському описі «вигляд у нього суворий»¹³⁴. Але й Г. Адлерфельд писав, що «Мазепа – людина ... суворого виду з вусами на польський манер»¹³⁵. І Борщак мав можливість читати французький переклад цього твору¹³⁶. Доступною¹³⁷ для нього була й праця французького історика Елеазора де Мовійона «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742)¹³⁸ з таким описом гетьмана: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, гордовитий, але **страшний погляд**, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло»¹³⁹. Проте І. Борщак не вкладає в текст Балюза «вуса», «бороду», важливі деталі, підмічені багатьма свідками 1708–1709 рр. А причина тому банальна: у листопаді 1703 р. гетьман іздив у Москву, а тому голівся, оскільки Петро I увів з 1699–1700 рр. таку «реформу», яка стосувалася всіх та його знаті. Адаже згідно з повідомленням російського резидента у Варшаві Любима Судейкіна від 15 квітня 1700 р., І. Мазепа «по указу царського величства велел бороду себе оголити»¹⁴⁰. Вищезгаданий турецький посол Мустафа-ага, який більше місяця прожив у Батурині, теж побачив правителя Гетьманщини, «однако ж без бороды»¹⁴¹.

Дуже правдоподібно, що після московських репресій щодо носіїв борід гетьман не наважувався протипитися цьому¹⁴². Лише в 1708 р., після прийняття рішення йти проти царської Московії (разом із старшинами вони остаточно визначилися в квітні, будучи під Києвом – С.П.), він знову завів вуса, а далі й бороду. Таким чином французький дипломат у березні 1704 р. не міг зауважити те, що помітили шведські учасники походу в 1708 р.

Примітивні уявлення Д. Крмана про економіку, податкову систему, рангові володіння в Гетьманщині В. Ададуrow оцінює як важливі свідчення, бо той, мовляв, «критично висвітлює соціальні підвалини домінування Мазепи в козацькому краї»¹⁴³. Водночас І. Борщак, який, за версією автора інтелектуальної біографії про нього, взяв за орієнтир «Подорожній щоденник» словацького церковного діяча-дипломата, «спотворює ... до невпізнання»¹⁴⁴ «історичного Мазепу»¹⁴⁵. «Перед читачем, – означає викривач, – постає образ соціально гармонійного й любленого народом володаря: “Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють”»¹⁴⁶. Проте подібне писав і сучасник Мазепи польський мемуарист Еразм II Отвіновський: «Цей Мазепа був чоловік великих гідності й ознак, жив у великому щасті, будучи у всьому народі у любові, пошані та шанобливій повазі (in amore veneratio et adoratio timo-

¹³² Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 315.

¹³³ Там само. С. 315–316.

¹³⁴ Там само. С. 316.

¹³⁵ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. УДІМ. С. 204.

¹³⁶ Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709... par M. Gustave Adlerfeld. Amsterdam: J. Wetstein et G. Smith, 1740.

¹³⁷ Див.: *Bibliothèque Nationale de France*. URL: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33998183x>.

¹³⁸ Mauvillon Eléazar de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, emperere de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. Т. I. 464 р.

¹³⁹ Луняк С. З праці історика Елеазора де Мовійона «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742). *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 322.

¹⁴⁰ Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 22.

¹⁴¹ Цит. за: Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи. С. 22.

¹⁴² Репресивні заходи проти противників «реформи» посилювалися у 1703–1705 рр. Відома *Могильовська хроніка* передає досить правильно дух царських новацій, резонанс про які поширився поза межі Московії: «Того ж року (ідеться про 1703–1704 рр. – С.П.) з московської столиці вийшов суворий указ царя Петра Олексійовича, який, відвідавши різні країни, народи та нації, вподобав німецьке вбрання і тому наказав військовим і містянам одягатися по-німецьки та голити бороди (оскільки раніше в Москві був звичай, що кожен не міг голити бороду). Проте цей указ був великим несприйняттям для простого народу...» (Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубицкого). *Полное собрание русских летописей*. Москва: Наука, 1980. Т. 35 (Летописи белорусско-литовские). С. 251).

¹⁴³ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 318.

¹⁴⁴ Там само. С. 319.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само.

ге); він міг сміливо говорити про своє щастя»¹⁴⁷. Можна б І. Борщаку закинути поцуплення й змісту цього речення з видання, яке могло бути в Парижі. Однак тоді б «фальсифікатор» запозичив би з цих нотаток ще деякі деталі (наприклад, трирічне навчання Мазепи за кордоном).

Підсумовуючи вищесказане, ми робимо висновок, що І. Борщак все-таки оприлюднив лист-джерело, а не фальсифікат. На жаль, дослідник, знайшовши чимало інших цінних джерел про Україну та її представників, дав наступним шукачам історичної правди за його слідами серйозний привід засумніватися в їхньому існуванні¹⁴⁸. «Праці Борщака, в основному, написані на доброму науковому рівні, переважно на свіжій, вперше використаній саме ним джерельній базі, – справедливо зауважив відомий історик Ярослав Дашкевич. – Ненормальні умови публікації (у газетах, популярних журналах) деколи примушували Борщака відмовлятися від докладного цитування тих архівних фондів, з яких він черпав відомості. В підрядкових покликаннях, що друкувалися в нефаховій пресі та й без авторської коректури, траплялися помилки. Історики, що особисто знали Борщака, кажуть, що він деколи свідомо приховував справжні назви джерел, архівів, бібліотек, фондів, з яких черпав відомості. Можна думати, що Борщак міг так робити в попередніх публікаціях газетного типу (можливо, ще й побоюючись конкурентів) відкладаючи виготовлення адекватного джерельного апарату до остаточної наукової публікації. Але сподівання на науковий варіант часто були маною, до перетворення якої в дійсність могло і не доходити...»¹⁴⁹

Ми повинні у цьому зв'язку звернути увагу й на важливу публікацію особистого листа дослідника в газеті «Діло» за 1931 р. І. Борщак був обурений виходом того ж року в березневому номері французького журналу «Prométhée», що фінансувався впливовими українцями, статті А. Терне «Сторінка з історії України» про гетьмана П. Орлика¹⁵⁰. Ця публікація, стверджував автор репліки, «побудована на моїх розвідках по тій простій причині, що я вперше ввів ці факти в науковий оборот»¹⁵¹. При цьому журнальний матеріал був переказом його напрацювань без посилання на опубліковану розвідку «Орликіана», хоча дописувач-плагіатор запозичив із неї грубу помилку, яку першовідкривач щоденника П. Орлика виправив в іншій студії¹⁵². Крім цього, аналізуючи зміст опублікованого, І. Борщак прийшов до висновку, що «стаття “Прометей” повна фальсифікацій»¹⁵³. Зрештою дослідник оперативно з'ясував, що під псевдонімом А. Терне ховався Іван (Ян) Токаржевський, який, як повідомляли в «Тризубі» (ч. 270), «з доручення Українського інституту в Варшаві ... готує до друку діяріуш П. Орлика»¹⁵⁴. Це при тому, що на той момент першовідкривач щоденника підготував до друку «три томи»¹⁵⁵. Отже, в березні 1931 р. І. Борщак дізнався про існування в Парижі недобросовісного конкурента, який, скориставшись його архівними розшуками, знахідками, вирішив перехопити в нього славу публікатора та інтерпретатора українських джерел у Франції. На той момент архівіст не бачив його жодної історичної праці¹⁵⁶, а тому сприйняв і публікацію «Prométhée», і наміри Українського наукового інституту в Варшаві як змову-замах проти нього особисто, як зухвале привласнення-«відкриття» чужих багаторічних архівних напрацювань.

Князь І. Токаржевський-Карашевич (нар. у 1885 р. на Поділлі) прилучився до українських справ у червні 1918 р. як радник посла УНР у Відні¹⁵⁷; з серпня 1919 р. він – радник посла УНР в Константинополі¹⁵⁸, з 11 травня 1920 р. – по грудень 1921 – надзвичайний по-

¹⁴⁷ Erazma Otwinowskiego dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. Wyd. nowe. Kraków: nakł. i dr. Józefa Czecha, 1849. S. 168–169.

¹⁴⁸ Щоправда, у цьому є теж питання. Деякі дослідники роблять поспішні висновки про нехлюйність, легковажність та безвідповідальність І. Борщака в цитуванні документів, не провівши у вказаних ним архівах і дня. Так, І. Вергун спрямовував до них запити, зокрема до відповідної установи Французького інституту у Шантії про наявність там листа князя Конде до польської королеви Марії-Люїзи з 1665 р. На останній він отримав відповідь: «Лист не може бути ідентифікований без прецизної дати...» (Вергун І. Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під донкерком у 1645–1646 рр. *Визвольний шлях*. 1977. Кн. 6. С. 744). Тобто в архіві полінувалися пошукати цього листа, але ж яка в тому вина І. Борщака? Що він у популярній статті для газети не поставив ще й дати та місяця цитованого уривку з нього? Тим часом невдоволений І. Вергун поставив під сумнів опубліковане джерело.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури: 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ, 2007. С. 465–466.

¹⁵⁰ Борщак І. В інтересах історичної правди (Лист до редакції). *Діло*. 1931. № 72. С. 4.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Борщак І. В інтересах історичної правди. *Діло*. 1931. № 73. С. 3.

¹⁵⁴ Там само. С. 4.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Галатир В. Дипломатична діяльність подолянина І. Токаржевського-Карашевича. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький, 2015. Вип. 4. С. 29.

¹⁵⁸ Там само. С. 33.

сол УНР в Туреччині¹⁵⁹, з 21 грудня 1921 р. – заступник Міністерства закордонних справ УНР, з 12 січня 1922 р. очолив екзильне МЗС УНР¹⁶⁰. З осені 1924 р. по 1936 р. ексдипломат проживав з дружиною у Франції, де став генеральним секретарем Французького товариства українознавства, редактором бюлетеню «Франція-Україна», головою українського Товариства фашизмознавства¹⁶¹. У Парижі він активно дописував до журналу «Тризуб», захопився історією, читав лекції, зокрема й про Мазепу (5 березня 1932 р.)¹⁶². Отже, факт є фактом – цей амбітний прибулець до Франції у своїх архівних розшуках як початківець йшов спочатку слідами І. Борщака, користувався його студіями. Оскільки князь пишався своїм походженням, колишнім вищим дипломатичним статусом, то, мабуть, з висока дивилася до С. Пеглюри. Треба зазначити, що тестем І. Токаржевського-Карашевича був Олександр Лотоцький, який заснував та очолив Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939 рр.)¹⁶³. Отже, історик-початківець завдяки родинним зв'язкам міг реалізувати те, що не вдавалося через брак коштів І. Борщака.

Наміри ж останнього видати книгу «Слідами Мазепи у Франції»¹⁶⁴, п'ятитомник щоденника П. Орлика, багатотомну історію «Європа і Україна»¹⁶⁵ так і залишилися нереалізованими.

Ми погоджуємося з Я. Дашкевичем, що «особливості методики наукової праці Борщака вимагають об'єктивного вивчення, а не декларативних ознак недовір'я»¹⁶⁶. Справді, можливо, головною причиною «заплутаності» окремих покликів історика були не стільки дослідницька халатність, недбалість, неакуратність у поводженні з архівним матеріалом, як його реакція на грубі крадіжки результатів власних розслідувань аматорами, шукачами сенсацій, виражена у такий спосіб. Конкурентам він не давав можливості користуватися оригінальними джерелами, віднайденими ним під час багаторічних архівних пошуків, та видавати їх за свої без посилання на нього. Грандіозним же планам І. Борщака щодо видання багатотомних монографій з точною бібліографією, на жаль, не вдалося збутися. Попри це, він все-таки залишив після себе 465 опублікованих статей, заміток, есе¹⁶⁷, зокрема, і не знайдений дотепер «Вивід прав України»¹⁶⁸. Аби огульно не відкинути цей доробок як фальсифікат, дослідникам життєпису П. Орлика, Г. Орлика варто детальніше вивчити й історію приватного архіву-колекції замку Девенталь¹⁶⁹ (адже його минулі власники могли передавати, дарувати й продавати, переміщати найцінніші документи!). Конкуренти І. Борщака¹⁷⁰, у тому числі й І. Токаржевський-Карашевич, який займався вивченням генеалогії Орликів (в архіві дослідника зберігається 11099 справ¹⁷¹), мали значно більше фінансових можливостей для заволодіння цією спадщиною з метою її опрацювання та видання¹⁷².

¹⁵⁹ Матяш І. Діяльність першого українського представництва в Стамбулі: державна місія дипломатів. *Україна дипломатична*. 2021. Вип. XXII. С. 46–47.

¹⁶⁰ Там само. С. 47.

¹⁶¹ Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2007. Вип. 9. С. 186.

¹⁶² Там само. С. 186.

¹⁶³ Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Вид-чий дім «Гельветика», 2014. С. 152–156.

¹⁶⁴ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. С. 77.

¹⁶⁵ Ульяновський В. Орликіана академіка Миколи Василенка. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. Львів: Світ, 2011. С. 390.

¹⁶⁶ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. С. 466.

¹⁶⁷ Шкварець В. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого: Підручник: 2-ге вид., випр., доп. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005.

¹⁶⁸ Борщак І. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції. *Стара Україна*. Львів, 1924. № 9–10.

¹⁶⁹ Замок є приватним і не відкритий для відвідувачів та екскурсій (visitplacesfrance.com/chateau-de-dinteville/). Можливо, із цих причин дослідники отримують негативну відповідь про дослідження фондів або «відмазку», мовляв, подібних документів у них нема.

¹⁷⁰ Його політичні опоненти в 1926 р. заснували Українську бібліотеку ім. С. Пеглюри, бібліотечне товариство якої мало «сприяти у Франції студіям, присвяченими вивченню України» (Михайленко Г. Олександр Лотоцький... С. 141).

¹⁷¹ Галатир В., Матяш І. Місце поховання та архів Яна Токаржевського-Карашевича. *Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник* / Упоряд., заг. ред. І. Матяш. Міністерство закордонних справ України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; Національна академія наук України, Інститут історії України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Фонд Президентів України. Київ: Горобець, 2022. С. 519.

¹⁷² Його тесть О. Лотоцький виступав з лекціями в Парижі (1927 р.), був секретарем президії з'їзду Союзу українських організацій Франції (1929 р.). Відомо, що він придбав архів М. Драгоманова (Михайленко Г. Олександр Лотоцький... С. 141, 153).

Неупереджений аналіз головних дослідницько-пошукових, науково-популярних студій дослідника з історії українсько-французьких взаємин засвідчує його неабияку активність в охопленні-дослідженні великого масиву джерел, в оперативному їх осмисленні. Додавання в ці численні знахідки підробок з вигідними та актуальними політичними акцентами, думаємо, потребувало б певних додаткових зусиль, знань, обережності, ризику та й великих затрат часу на вивчення контексту події, що зрештою не додавало б ніяких особливих переваг автору, оскільки він захоплювався більше пошуком, відкриттям новинок, ніж опрацюванням належним чином знайдених важливих матеріалів. Ми не бачимо і якоїсь концепції, ідеї, для якої І. Борщаку варто було б «зробити докази» за будь-яку ціну.

References

- Adadurov, V. (2024). «Perestavliaiuchy slova u stolittiakh»: intelektualna biohrafii Ilka Borshchaka [«Rearranging words in the centuries: an intellectual biography of Ilko Borshchak»]. Lviv, Ukraine.
- Borysiuk, Z. (2013). Dolia arkhivu Ilka Borshchaka [The fate of the archive of Ilko Borshchak.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 21, P. 258–263. Ostroh, Ukraine.
- Dashkevych, Ya. (2007). Postati. Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Figures. Essays on historical, political, and cultural personalities]. Lviv, Ukraine.
- Halatyr, V. (2015). Dyplomatychna diialnist podolianyna I. Tokarzhevskoho-Karashevycha [Diplomatic activity of I. Tokarzhevsky-Karashevych from Podillia]. *Khmelnyski kraieznavchi studii – Khmelnytsky local lore studies*, 4, P. 28–40. Khmelnytsky, Ukraine.
- Holobutskyi, V. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Kocheharov, K. (2010). Rol Yvana Mazepy v russko-turetskykh otnosheniakh pervoi pol. 1708 h.: poezdka Zghury Stylevycha k seraskeru Yusufu-pashe [The Role of Ivan Mazepa in Russian-Turkish relations in the first half of 1708: Zgura Stylevych's trip to the serasker Yusuf Pasha.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 152–192. Kyiv, Ukraine.
- Kuras, H. (2007). Dyploimat, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevskiy-Karashevych) [Diplomat, historian, patriot (Ivan Tokarzhevsky-Karashevych)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 9, P. 184–190.
- Luniak, Ye. (2013). Z pratsi istoryka Eleazara de Moviona «Istoriia Petra I, prozvanoho Velykym, imperatora Vserosiiskoho» (1742) [From the work of the historian Eleazar de Mauvillon «History of Peter I, nicknamed the Great, emperor of All Russia» (1742)]. Nizhyn, Ukraine.
- Matiash, I. (2021). Diialnist pershoho ukrainskoho predstavnytstva v Stambuli: derzhavna misiia dyplomativ [Activities of the first Ukrainian mission in Istanbul: the state mission of diplomats]. *Ukraina dyplomatychna – Ukraine diplomatic*, XXII, P. 32–50.
- Meshkovi, M., Mytsyk, Yu. (2022). Lysty hetmana Ivana Mazepy do koronnogo hetmana Rechi Pospolytoi Adama Seniavskoho [Letters of Hetman Ivan Mazepa to the Crown Hetman of the Commonwealth Adam Seniavskiy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 57–65.
- Mykhailenko, H. (2014). Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.): intelektualna biohrafii istoryka [Oleksandr Lototskyi (1870–1939): intellectual biography of the historian]. Kherson, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (2009). Maloznane dzherelo mazepynskoi doby [A little-known source of the Mazepa era]. *Voienna istoriia – Military history*, 4, P. 93–97.
- Pavlenko, S. (2021). Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrichchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of his rule]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2009). Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Military campaigns of the Hetman Ivan Mazepa's era in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Shkvarets, V. (2005). Mykolaivtsi: vyznachni istoriky i kraieznavtsi mynuloho [Mykolaiv residents: prominent historians and local historians of the past]. Mykolaiv, Ukraine.
- Stanislavskiy, V. (2006). Do pytannia pro zovnishnist Ivana Mazepy [On the question of Ivan Mazepa's looks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 21–22.
- Stanislavskiy, V. (2009). Likari Ivana Mazepy [Doctors of Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 77–79.
- Tarasenko, I., Mytsyk, Yu. (2022). Ne ranishe 1720 r. Opys m. Yampil i yoho okolys [Not earlier than 1720. Description of the town of Yampil and its surroundings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 56–84.
- Tayrova-Yakovleva, T. (2011). Bolnoi staryk. Yvan Mazepa y Rosyyskaia ymperya. Ystoryia «predatelstva» [Sick old man. Ivan Mazepa and the Russian Empire. History of «betrayal»]. Moscow, Russia.
- Ulianovskiy, V. (2011). Orlykiana akademika Mykoly Vasylenka. «Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia) [Orlykiana of academician Mykola Vasylenko. «Pacts and Constitutions» of the Ukrainian Cossack State (to the 300th anniversary of their conclusion)]. Lviv, Ukraine.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).
E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

THE LETTER OF FRENCH DIPLOMATE JEAN BALUZ ABOUT HIS STAY IN BATURYN IN 1704 AND HIS MEETING WITH IVAN MAZEPA – FALSIFICATION BY HISTORIAN ILKO BORSHCHAK OR HIS TRANSLATION OF THE SOURCE TEXT?

The purpose of the article is to refute the thesis of historian Vadym Adamurov from his monograph on the intellectual biography of Ilko Borshchak that the famous Ukrainian émigré researcher falsified a source – a letter from the French diplomat Jean Baluz, who shares his impressions of his stay in Baturyn in March 1704 and his meeting with Hetman Ivan Mazepa.

Using the problematic-analytical **method**, the author carefully researched and comprehended the existing large array of sources that referred to the trip of Louis XIV's envoy to Ukraine.

The novelty of the material is that it presents for the first time 14 evidence-arguments that cast doubt on the declaration of the letter of the French diplomat published by I. Borshchak as a fake, an artistic combination of facts in such a way as to show Hetman Mazepa in an embellished positive light.

Facts presented in the article not only confirm the content of J. Baluz's notes, but also supplement the picture of his arrival with important details of the context of events of 1704. In 1933, I. Borshchak could not have known about the Hetman's whereabouts in Ukraine, or that the diplomat was accompanied by an honour guard. Information about this came later. J. Baluz's references to Dutch newspapers, portrait of sultan in hetman's residence, and peculiarities of the interlocutor's language are also confirmed by sources published after the death of the publisher of the document.

Conclusions. The historian I. Borshchak did not invent, but published a translation of J. Baluz's letter, the text of which he had seen and studied. V. Adamurov's doubts about the existence of such a source are based primarily on the fact that he did not find anything similar at the link provided by the publisher. However, this was most likely due to an editorial or archivist error in recording the document's cipher, which unfortunately happens in the practice of researchers, or due to the discoverer's concealment of the location of the valuable letter from unscrupulous competitors.

Key words: forgery, letter, Mazepa, Jean Baluz, Borshchak, evidence.

Дата подання: 30 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 1 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Борщака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 156–172. DOI: 10.58407/litopis.240416.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2024). Lyst frantsuzkoho dyplomata Zhana Baliuza pro yoho перебування v Baturyni v 1704 r. ta zustrich z Ivanom Mazepoiu – falsyfikat istoryka Ilka Borshchaka chy yoho pereklad tekstu dzherela? [The letter of French diplomat Jean Baluz about his stay in Baturyn in 1704 and meeting with Ivan Mazepa – a falsification by historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 156–172. DOI: 10.58407/litopis.240416.

